

•
ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
(SERIE NOUĂ)

ISTORIE

TOM LXXI
2025

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nelu Zugravu (Iași), Neculai Bolohan (Iași), Alexandru-Florin Platon (Iași), Petronel Zahariuc (Iași), Ștefan S. Gorovei (Iași), Maria Magdalena Székely (Iași), Cristian Ploscaru (Iași), Claudiu Topor (Iași), Gabriel Leanca (Iași), Gheorghe Iacob (Iași), Ovidiu Buruiană (Iași), Victor Spinei, membru al Academiei Române (Iași), Ioan Aurel Pop, președintele Academiei Române (Cluj-Napoca), Ovidiu Cristea (București), Rudolf Dinu (București), Antal Lukács (București), Ion Eremia (Chișinău), Ion Varta (Chișinău), Dennis Deletant (Londra), Carol Iancu (Montpellier), Hans-Christian Maner (Mainz).

COMITETUL DE REDACȚIE:

Laurențiu Rădvan (redactor șef),
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Ionuț Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu,
Adrian Vițalariu (secretar de redacție),
Mihai-Bogdan Atanasiu (secretar de redacție).

Responsabilitatea pentru opiniile exprimate în textele publicate revine în exclusivitate autorilor.

Manuscrisele, cărțile și revistele propuse pentru schimb,
ca și orice corespondență se vor trimite redacției:

Laurențiu Rădvan

Facultatea de Istorie
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
B-dul Carol I 11,
700506, Iași, România
Tel.: 40-(0)232-20.12.74
e-mail: radvan@uaic.ro

ISSN 1221-843X
eISSN 2821-4617
Printed in Romania

CUPRINS

Andi Mihalache, <i>Seninul întortocheat al cerului: cromatică, istorie și cultură (I)</i>	7
Daniel Mirea, <i>Datarea a patru documente din timpul lui Sigismund de Luxemburg și al lui Vlad Dracul</i>	47
Alexandru Simon, <i>Petru Aron, Iancu de Hunedoara și Mehmed al II-lea în ajunul bătăliei de la Belgrad: informații dintr-un „raport venețian de sinteză” de la sfârșitul lunii aprilie 1456</i>	73
Livia-Ioana Potop, <i>Instrumente notariale din Transilvania medievală: considerații privind păstrarea și transmiterea unor surse arhivistice mai puțin obișnuite</i>	91
Mihai Covaliu, <i>Între diplomație și primejdie. O misiune moldovenească la Veneția (1505-1506)</i>	101
Andrei Constantin Sălvăștru, <i>Rebels for the faith: The Sorbonne’s seditious propaganda during the French Wars of Religion</i>	113
Gheorghe Lazăr, <i>Despre logofeții de taină ai Cancelariei Țării Românești. Studiu de caz: Iane Dâmboviceanu</i>	129
Elena Bedreag, <i>Înrudiri, cheltuieli și alte „mărunțușuri” în câteva documente patrimoniale din veacul al XVIII-lea</i>	157
Iulian Moga, <i>Saint Xenia’s Feigned Foolishness</i>	179
Alexandru Gorea, <i>Focul din 1784 și reconfigurarea centrului puterii domnești la Iași</i>	191

Laurențiu Rădvan, <i>Considerații cu privire la un plan rusesc al Focșanilor (1828)</i>	211
Simion-Alexandru Gavriș, <i>Centralism și autonomie locală în legislația administrativă a guvernării Lascăr Catargiu (1871-1876)</i>	225
Simion Câlția, <i>Reglementarea prețului pâinii în București (sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea)</i>	237
Tamara Botez, <i>„Monarhia de rol” și portul popular ca formă de legitimare în România (sfârșitul sec. XIX – începutul sec. XX)</i>	259
Ciprian-Lucrețius Suci, Florin Marinescu, <i>Duhovnici români la Sfântul Munte Athos: superiorul Antipa Dinescu</i>	275
Claudiu-Lucian Topor, <i>România în vecinătatea războiului: chestiunea înarmărilor între 1914 și 1916</i>	287
Ana-Maria-Ioana Lupășteanu, <i>Război și propagandă în Bucovina austriacă. Misiunea lui Nathan Eidinger la București (1915)</i>	309

Cuprins

Bianca Șendrea, <i>Structura mării proprietăți și agricultura din Transilvania după reforma agrară din 1921</i>	319
Ionel Doctoru, <i>Sediul Legației române de la Paris (1922-1930). Între aspirații și realitate</i>	333
Bogdan-Alexandru Schipor, <i>Dragoș Cotlarciuc, an (almost) unknown expert on Baltic Region at the Romanian Ministry of Foreign Affairs, 1938-1939</i>	343
Árpád Hornyák, <i>Depiction of Hungarians in 20th century Serbian history textbooks</i>	353
Geanina-Ancuța Costăș, <i>Relații culturale româno-britanice: o analiză a programului de schimburi culturale (1963-1965)</i>	369
Iana Balan, <i>Imperative politice, schimburi culturale și strategii universitare. Lectori ieșeni de limba română la Universitățile din Polonia în anii 1967-1989</i>	381
Lucica Iorga, Lucian Leuștean, <i>Tribulații în cadrul lagărului socialist: întâlnirea de la Ialta (2 august 1971), cu România personaj principal în absența (un document și câteva considerații)</i>	409
Victor Rizescu, <i>Marxism și naționalism, continuitate și ruptură. Două teme de sociologie istorică în patru etape ale istoriei românești</i>	437

<i>Recenzii și note bibliografice</i>	449
Duane W. Roller, <i>Imperiul Mării Negre. Gloria și decăderea lumii lui Mitridate cel Mare</i> , trad. Sergiu-Adrian Adam, București, Editura Humanitas, 2025, 372 p. (Alex-Marian Cornea); Martyn Rady, <i>Habsburgii. Ambiția de a stăpâni lumea</i> , traducere din limba engleză de Lia Decei, prefață de Matei Cazacu, București, Editura Corint, 2023, 585 p. (Ana-Maria-Ioana Lupășteanu); Avram Iancu – <i>un om între oameni. Lucrările Conferinței Internaționale: Avram Iancu – 200 de ani de la naștere: omul, contemporanii, epoca</i> , Deva, 9-10 mai 2024, coord. Ioan Bolovan, Ioan Sebastian Bara, Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane, 2024, 713 p. (Constantin Ciobanu); Pierre-Antoine Dessaux: <i>Vermicelles et coquillettes. Histoire d'une industrie alimentaire française</i> , Tours, Presses Universitaires François-Rabelais, 2023, 308 p. (Simion Câlția); Carmen-Sorina Rîjnoveanu (coord.), <i>The wars of independence, diplomacy and society. New perspectives and approaches on the Great Eastern Crisis 1875-1878. Războaiele de independență, diplomație și societate. Noi perspective și abordări privind Marea Criză Orientală 1875-1878</i> , București, Editura Militară, 2023, 284 p. (Maria Cerniș); <i>Relații politice și militare româno-otomane-turce 1878-1989: documente</i> , volumul I, 1878-1938 = <i>Romanian-Ottoman-Turkish Political and Military Relations 1878-1989: documents</i> , volume I, 1878-1938, coord. Carmen-Sorina Rîjnoveanu, responsabil de vol. Manuel Stănescu, București, Editura Militară, 2023, 559 p. (Andrei Grigoraș); Eduard Andrei, Laurențiu Vlad, <i>Două istorii ale participării României la Expoziția Universală de la New York (1939-1940)</i> , Târgoviște, Cetatea de scaun, 2024, 281 p. (Mădălin Anghel); Constantin Hlihor, <i>Cu mâinile altora: România și războaiele prin intermediari în Africa (1970-1985)</i> , București, Corint, 2025, 364 p. (Teodor-Petru Bărgăoanu).	

<i>Abrevieri</i>	473
------------------------	-----

Petru Aron, Iancu de Hunedoara și Mehmed al II-lea în ajunul bătăliei de la Belgrad: informații dintr-un „raport venețian de sinteză” de la sfârșitul lunii aprilie 1456

Abstract: On 28 April 1456, an unknown Venetian scribe authored a “synthesis” of the main reports that had reached the Republic of Saint Mark and of the main events that had occurred in the Laguna over the past couple of days. The report was sent to Zuan Canal, the son of commander and diplomat, including at Murad II’s court, Niccolò, and the castellan of the Garzetta at the gates of Venetian Brescia, at the border with the Duchy of Milan (the report was intercepted and copied by the former mortal enemies of the Serenissima, thus surviving in the State Archives of Milan). Redacted under the impact of the recent arrest of the Venetian bailo in Constantinople, Bartolomeo Marcello, accused of secret dealings with Sultan Mehmed II, the “synthesis” featured prominently a – verified/ “vetted” – information regarding Moldavia. Following an Ottoman raid on Mytilene, the centre of Lesbos, the sultan had sent a Gattilusio lady (either the daughter of the recently deceased Dorino I or the offspring of his son and successor Domenico) to Peter Aaron, the contested lord of Moldavia, who had recently agreed to pay tribute to Mehmed. The “matrimonial gift” was intended to strengthen Mehmed’s influence over Moldavia, for the sultan made ready to attack the Kingdom of Hungary at Belgrade, as John Hunyadi had already been informed – via Ragusa (on 15 April 1456) – by the said Bartolomeo Marcello. The complexities encompassed by this bundle of information are rather self-evident and speak of the highly volatile nature of the years that followed the fall of Byzantium. The present paper attempts to survey the implications of the edited and unedited coeval records.

Keywords: John Hunyadi; Peter Aaron; Mehmed II; Bartolomeo Marcello; Gattilusio family; Ottoman Empire; Moldavia; Hungary; Venice; crusade; diplomacy; matrimony.

Alături de Bergamo¹, Brescia² rămăsese un mare ghimpe venețian în coasta ducatului milanez după încheierea Păcii de la Lodi (aprilie 1454)³, pecetluită și sub

* CS I, dr. habil., Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, România; alexandru.simon@acad.ro.

¹ Luca Zenobi, *Venice’s Terraferma Expansion and the Negotiation of Territories in Late Medieval Italy*, în „Ateneo Veneto”, seria a III-a, XVIII (2019), 2, p. 187-214, la p. 189-190.

² Cf. deja Stefano Romanin, *Storia documentata di Venezia*, vol. IV, Venezia, Giusto Fuga Editore, 1913², p. 115 (*ad annum* 1426).

impactul cuceririi otomane a Bizanțului (mai 1453)⁴. Prin acest acord, se instituia un „sistem al echilibrului” italian⁵, iar Veneția îl accepta pe Francesco Sforza drept duce al Milanului⁶. Cel din urmă, „colegul” lui Iancu de Hunedoara în slujba ducelui Filippo Maria Visconti la începutul anilor 1430⁷, și-a păstrat infomatorii⁸ la hotarul venet al ducatului său lombard, la Brescia de pildă⁹. Pe această cale¹⁰, a ajuns la Francesco Sforza „raportul de sinteză” trimis din Veneția (28 aprilie 1456)¹¹ nobilului Zuan (Giovanni)¹² da Canal(e)¹³, castelanul Garzettei, de la porțile Bresciei¹⁴. Din multitudinea de informații conținute în raport¹⁵, ne atrag

³ Paolo Margaroli, *Diplomazia e stati rinascimentali: le ambascerie sforzesche fino alla conclusione della Lega italyca (1450-1455)*, Firenze, La Nuova Italia Editrice, 1992, p. 51-66.

⁴ Isabella Lazzarini, *A Spider's Web. Agreements, Pacts and Alliances before, around and after the Peace of Lodi (Northern Italy, 1454-1455)*, în *Avant l'État. Droit international et pluralism politico-juridique en Europe, XIIIe-XVIIe siècle (=Collana di Studi di Storia del Diritto Medievale e Moderno, XIII)*, ed. Dante Fedele, Randall Lesaffer, Pierre Savy, Roma, Historia et Ius, 2024, p. 477-498

⁵ Vezi și *Theory and Practice of the Balance of Power, 1486-1914: Selected European Writings*, ed. Moorhead Wright, London, Dent, 1975, p. 1-4 (Lorenzo de' Medici către Iacopo Guicciardini în vara anului 1486).

⁶ Riccardo Fubini, *The Italian League and the Policy of the Balance of Power at the Accession of Lorenzo de' Medici*, în „Journal of Modern History”, LXVII (1995), p. 166-199.

⁷ Pál Engel, *Hunyadi pályakezdése*, în *Nobilimea românească din Transilvania*, ed. Ioan Drăgan, Marius Diaconescu, Satu-Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1997, p. 91-109, la p. 101-105.

⁸ Același lucru este valabil, desigur, și pentru Serenissima, în cazul căreia însă, din păcate, marea majoritate a rapoartelor ajunse în Lagună a dispărut în urma incendiilor prin care a trecut arhiva republicii, mai ales în anii 1570 (Armand Baschet *Les archives de Venise. Histoire de la chancellerie secrète*, Paris, Henri Plon, 1870, p. 161-166).

⁹ Vezi, de exemplu, comunicările venețiene interceptate de oamenii lui Francesco Sforza, după căderea Constantinopolului, din Ioan-Aurel Pop, Al. Simon, *Între două asedii: note asupra politicii lui Iancu de Hunedoara în prima jumătate a anilor 1450*, în *RI*, s.n., XXXII (2021), 4-6 [2023], p. 253-265.

¹⁰ Datorită invocării Domnului Iisus din debutul copiei, se poate presupune că informațiile au fost procurate de un călugăr.

¹¹ A ajuns probabil în doar câteva zile la destinatar (pentru vitezele curierilor: Ronald Schäffer, *Zur Geschwindigkeit des «staatlichen» Nachrichtenverkehrs im Spätmittelalter*, în „Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark”, LXXVI (1985), p. 101-119, la p. 104-105).

¹² Marino Sanudo II Giovanne, *Le vite dei dogi (1423-1494)*, ediție Angela Caracciolo Aricò, Chiara Frison II. *1457-1494*, Venezia, La Malcontenta, 2004, p. 99. A nu se confunda cu vărul său, tot tânărul Giovanni, fiul lui Girolamo da Canal, căsătorit, trei ani mai târziu, cu sora, nenumită, a lui Maffeo Vallaresso, arhiepiscop de Zadar (vezi Maffeo Vallaresso, *Epistolario (1450-1471) e gli altri documenti trasmessi dal codice Vaticano Barberiniano Latino 1809*, ed. Matteo Melchiorre, Matteo Venier, Ljubljana, Casa editrice della Facoltà di Lettere, Università di Lubiana, 2024², nr. 330-331, p. 452-453).

¹³ Pentru familie, vezi și Șerban Marin, *A Chanson de Geste in the 13th Century Venice: The Chronicle Written by Martino da Canal*, în „Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe”, II (2010), p. 71-121, la p. 82-95.

¹⁴ Piefabio Panazza, *Il forte della Garzetta*, în *Intorno alle mura. Brescia medievale*, ed. Ilaria Maddalena Volta, Roma, Studium, 2014, p. 96-99.

¹⁵ Le amintim numai pe cele privind (1) revenirea la Veneția a lui Bartolomeo Marcello (vezi Giuseppe Gulino, *Bartolomeo Marcello*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. LXIX (2007), *sub voce*), împreună cu un sol al sultanului (vezi și Sanudo, *Le vite*, I. *1423-1457*, Venezia, Malcontenta, 1999, p. 489, 498-499, 506, 520-521), și (2) știrile asupra pregătirilor lui Mehmed al II-lea de a ataca nu

atenția în special rândurile din primelor paragrafe, care-l privesc pe Iancu de Hunedoara¹⁶ și pe Petru Aron¹⁷.

Vești, speranțe și temeri la Veneția

Mănunchiul („buletinul”) de informări¹⁸ trimis lui Zuan da Canal, fiul lui Nicolò¹⁹, căpitanul venet de Bergamo (1455-1457)²⁰, anterior căpitan al Bresciei (1451-1453)²¹, precum și (mai ales) sol la basileul Constantin al XI-lea Paleologul (1450)²², la sultanul Murad al II-lea (1450)²³ sau la împăratul Frederic al III-lea de Habsburg (1454)²⁴, a fost scris cu evidentă simpatie pentru cauza Crucii, dar și cu ceva ironie față de opțiunile creștinilor (și nu numai)²⁵, poate tocmai fiindcă Republica Sfântului Marcu avea pace cu sultanul Mehmed al II-lea²⁶, neangajându-se în cruciada antiotomană din anul 1456²⁷. Datele înfățișate mai jos sunt de privit și de reprivit²⁸

doar Belgradul, ci și Caffa genezeză din Marea Neagră (vezi și Al. Simon, *Ways to Liberate Constantinople after 1453: Notes on a Document in the State Archives of Milan*, în „Bizantinistica”, NS, XII (2010), p. 239-248).

¹⁶ Rămâne util Joseph Held, *Hunyadi. Legend and Reality* (=East European Monographs, CLXXVIII), Boulder, CO – New York, University of Columbia Press, 1985.

¹⁷ Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, c. 1324-1881*, I. Secolele XIV-XVI, București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 522-525.

¹⁸ Pentru asemenea „sinteze” (*sommari di lettere*): I. Lazzarini, *Lettere, minute, registri: pratiche della scrittura diplomatica nell'Italia tardomedievale fra storia e paleografia*, în „Quaderni Storici”, NS, LI (2016), p. 449-470, la p. 455, 460-461.

¹⁹ Angelo Ventura, *Nicolò da Canal*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. XVII (1974), *sub voce*. Ajuns căpitan-general al flotei venețiene, Nicolò a fost socotit responsabil pentru cucerirea otomană a Negroponte-ului (1470).

²⁰ Bortolo Belotti, *Vita di Bartolomeo Colleoni, Bergamo [1923]*, Istituto Italiano d'Arti Grafiche, p. 210-211, 284.

²¹ Vezi și Scott Lee Jones, *Servants of the Republic: Patrician Lawyers in Quattrocento Venice* [teză de doctorat (University of Wales)], Swansea, 2010, p. 141-142.

²² A fost astfel și prietenul lui Francesco Filelfo, care l-a invocat și pe Iancu de Hunedoara în apărarea lui Nicolò după dezastrul de la Negroponte (*Collected Letters* (=Hellenica, LIV), ediție Jeroen De Keyser, vol. III, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2018², Ep. XXXIV-23, p. 1473-1479).

²³ Vezi astfel, *ad annum* 1467, și Sébastien Mazou, *Hic sunt leones: défendre l'empire vénitien, 1453-1503* [teză de doctorat (Université Toulouse le Mirail-Toulouse II; Università degli studi di Padova)], Toulouse – Padova, 2018, p. 64, 67.

²⁴ Vezi și Tessa Beverly, *Venetian Ambassadors, 1459-94: An Italian Elite* [teză de doctorat (University of Warwick)], Warwick, 1999, p. 66, 169.

²⁵ Ne referim aici în primul rând la subiectul de mai jos al „fetei din Lesbos”, al „turcului darnic” și al „seniorului Moldovei”.

²⁶ Nu era singura (Nicolae Iorga, *Privilegiul lui Mohammed al II-lea pentru Pera (1-^{iu} iunie 1453)*, în *AARMSI*, seria a II-a, XXXVI (1912-1913), p. 69-91).

²⁷ De pildă: Kenneth M. Setton, *The Papacy and Levant (1204-1571)* (=Memoirs of the American Philosophical Society, CXIV, CXXVII, CLXI, CLXII), II. *The Fifteenth Century*, Philadelphia, PA, The American Philosophical Society, 1978, p. 163-169.

²⁸ Gândul de a reveni asupra acestei surse, pe care am înfățișat-o pentru întâia oară în „*Porturile Moldovei. Ștefan II, Iancu de Hunedoara și Murad II în documente italiene (1444-1446)*”, în *AȘUI*, LII-LIII (2006-2007) [-2008], p. 7-25, ne-a apărut la finalul anului trecut, când pregăteam spre publicare o culegere de studii (*Multum laboravistis propter nos et propter bonum pacis et unionis:*

prin prisma perspectivelor configurate de opțiunile obiective și subiective ale autorului venit al „sintezei” (un slujbaş, rămas anonim, din cancelaria republicii) și de originea destinatarului de la hotarul dintre *terre-le* Veneției și Milanului²⁹.

Jesus

Copia duna lettera de di XXVIII° aprile, data in Venexia 1456, ven scritta/ a Zuanni da Canale, castelano de la Garzeta.

episoade și reverberații ale Evului Mediu. Profesorului Ioan-Aurel Pop, în al șaptezecilea an al vieții, ed. Adinel C. Dincă, Al. Simon, I-II, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2025). Cu această ocazie, am descoperit o identificare voit eronată a unui voievod din Herțegovina (Petru al II-lea Pavlović Radinović) cu Petru Aron al Moldovei (Iulian Mihai Damian, *Iancu de Hunedoara și Ioan de Capestrano. Noi documente și interpretări cu privire la surprinzătoarea lor alianță (1455-1456)*, în *Multum laboravistis propter nos et propter bonum pacis et unionis*, II, p. 437-466, la p. 454-455). „Eroarea” fusese binecuvântată (fără ghilimele) de istoriografia maghiară „pro-europeană” (foarte atentă în rest la informațiile medievale legate de Bosnia și Herțegovina) ca parte a celebrării carierei lui Ioan de Capestrano (*The Correspondence of John of Capestrano. Letters Exchanged during His Stay in the Kingdom of Hungary (1455-1456) and with Hungarian Recipients Beforehand (1451-1455)*), ed. György Galamb, I. M. Damian, Ottó Gecser, Balázs Kertész, Carmen Florea, Péter Kasza, Ferenc Sebök, Budapest – Szeged, Research Institute for Humanities – University of Szeged, 2023, nr. 152, p. 336). Nu am intervenit asupra textului, corectând „identitatea” doar la indicii culegerii (*Multum laboravistis propter nos et propter bonum pacis et unionis*, II, p. 797). Fortărea interpretativă, pentru a fi blânzi în cuvinte, ne-a îndreptat atenția spre (1) fundamentele transformării lui Petru Aron într-un campion al unionismului florentin (de exemplu: Dan Ioan Mureșan, *De l'intronisation du métropolitain Théoctiste Ier au sacre d'Etienne le Grand, în Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine* [ed. Maria-Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei], Putna, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 337-374, la p. 351-352) și (2) spre îndoielile avute asupra datei raportului venit în discuție (mai precis: asupra copiei păstrate la Milano) din cauza titlaturii imperiale folosite pentru Frederic al III-lea de Habsburg (împărat abia din 1452) și a acordului dintre acesta, tutorele lui Ladislau al V-lea (la 1446, când fiul postum al lui Albert al II-lea de Habsburg avea doar șase ani) și Iancu de Hunedoara (Simon, „Porturile Moldovei”, p. 15, nota 11; cu completările din Idem, *Pământurile crucii: românii și cruciada târzie*, Cluj-Napoca, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2012, p. 28, 48-49). Recenta verificare a originalului (din Archivio di Stato di Milano (ASM), Archivio Ducale Sforzesco (A.D.S.), Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 650 [1452-1489], documentul nu are număr) ne-a confirmat îndoielile. Cifra zecilor din anul înscris pe copie poate fi citită în continuare și drept 4, în loc de 5 (adică, 1446 și nu 1456). Revenirea la Veneția a lui Bartolomeo (Bortolamio) Marcello, primul bailo venețian la Constantinopol, amintită în raport ([...] *El zonse a XXIII del messe, zoe del instante, Signor Bortolamio Marcello, cum uno ambasador dal Turcho, el qual nome/ Ragusio, cum una fusta de Candia* [...]), poate fi datată însă doar la 1456, când a și fost înregistrată de republică, pe 29 aprilie (Giuseppe Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, vol. XXIII. 1455-1458, München, Rudolf Trofenik, 1976, nr. 6412, p. 124). În legătură cu Ștefan al II-lea, identificat anterior drept beneficiarul gestului sultanului din „sinteza” în discuție, vezi acum I.-A. Pop, Al. Simon, *La originile politicii pontice a lui Iancu de Hunedoara: Alfonso al V-lea de Aragon, Vladislav I (al III-lea) Jagiello și Paleologii*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria a V-a, XL (2025), sub tipar. Prin raportarea la Demetrios Paleologul, „despotul Mării Negre”, socotit (prea adesea) un simbol al anti-unionismului, figura lui Ștefan al II-lea își arată complexitatea.

²⁹ Distanțele pot fi elocvente. Între Milano și Brescia sunt/erau circa 90 km. Între capitala ducatului lombard și Bergamo erau/sunt vreo 50 km. În comparație, între Belgrad și Smederevo sunt/erau aproximativ 60 km (~ o zi și jumătate de marș).

De novo abiamo asay et bone et optime nove, per che par certo essere tuti isti reali, zoe imperador³⁰, e re/ de Ungaria³¹, el Bianco³². tuti unidi proposti de andar contra isto Inimicho de Dio, del Turcho³³, e cusi/ el Bianco haveva za principiado ala caxon, arccordandone unanimiter che se torbello non vene fra isti reali,/ presto meterra a isto neamigo de Dio. E de questo sene certo el Santo Padre³⁴ na havuto lettere/ dal cardinale³⁵ che se trovava li in Ungaria. Etiam anchora da lo imperador et da re, e da Janus³⁶. Et per el silera ne venuto messo cum lettere de qui a la nostra Illustrissima Signoria, de che sa fato de solompnemente feste per questi acordi sequiti sopraditi.

Come per altre³⁷ ve disse, el Turcho ha impersona³⁸ el Signor de Heno³⁹, messo el suo palazzo a fatholl/ e levate tute le famiglie del tuto luogo.

Et anchor la fato quel medemo del ysola de Metelin⁴⁰, che la levato tute la famiglie, e despogliato/ tuto che roman deshabitato quel luogo, che era grassissimo et utile. La figlia del signor de Metelin⁴¹ ha/ mandata a un Signor de Mondavia⁴², che e de soto de la Valachia⁴³. In questo ato, el dito Turcho ha fato/ coxa contro suo natural haver fato tanto ben che la mariedata quella garzona. E parame da novo, el non la/ metesse in el suo seraglio, dove el ten tute le altre sue femene concubine.

Et non se sa miga anchor de fermo, che labia spogliado tuta lisola de Metelin, ma dice aparechiava/ la sua/ hoste per andar a far sachomanno de tuta quella ysola. E metela in precipitio et in preda [...]⁴⁴.

Mesajul debuta cu pregătirile, considerate de bun augur, făcute împotriva lui Mehmed al II-lea de împăratul romano-german Frederic al III-lea de Habsburg, Ladislau al V-lea Postumul de Habsburg, rege al Ungariei și Boemiei, și, cu

³⁰ Frederic al III-lea de Habsburg.

³¹ Ladislau al V-lea (Postumul) de Habsburg.

³² Iancu de Hunedoara. Datorită lipsei punctului de pe i, poate fi citit și drept *Brancho* (scris cu minusculă), la fel ca mai jos.

³³ Mehmed al II-lea.

³⁴ Calixt al III-lea.

³⁵ Juan de Carvajal.

³⁶ Iancu de Hunedoara.

³⁷ Adică, prin alte mesaje trimise anterior de republică căpitanului ei.

³⁸ După 24 ianuarie 1456 ([Mihail?] Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341-1462)* (=Scriptores Byzantini, I), ed. Vasile Grecu, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1958 (Ducas-ed. Grecu), p. 417-418; Dukas, *Chronographia. Byzantiner und die Osmanen im Kampf um die Macht und das Überleben (1341-1462)* (=Tvscvlvum [XXXVI], ed. Diether Roderich Reinsch, Ljuba H. Reinsch-Werner, Berlin -Boston, De Gruyter, 2020 (Ducas-ed. Reinsch), p. 580-581).

³⁹ Dorino al II-lea Gattilusio, domn (senior) de Ainos (Enez). El ar fi venit în acea primăvară la Adrianopole (vezi mai jos).

⁴⁰ Mytilene/Lesbos.

⁴¹ Domenico Gattilusio, domn (senior) de Lesbos, sau tatăl său, de curând răposatul Dorino I (vezi mai jos).

⁴² Petru al III-lea Aron, domn al Moldovei.

⁴³ Țara Românească.

⁴⁴ ASM, A.D.S, Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 650, nn. A se vedea anexa foto.

precădere, de Iancu de Hunedoara, fost guvernator al Ungariei⁴⁵. Legatul Juan de Carvajal îl informase pe papa Calixt al III-lea asupra preparativelor⁴⁶. Continuarea informării trimise din Veneția lui Zuan da Canal nu era însă deloc pozitivă⁴⁷. I se reamintea castelanului venet că sultanul îl avea în puterea sa pe Dorino al II-lea Gattilusio, căruia îi arsesse palatul din Ainos (Enoz), de lângă estuarul nord-egean al Mariței⁴⁸. I se aducea, acum, la cunoștință că Mehmed lovise și Mytilene, principalul centru al insulei Lesbos, din vecinătatea coastei troiene a Asiei Mici, și că fiica stăpânului locului, Domenico Gattilusio la acel moment, fusese trimisă de sultan domnului Moldovei, Petru (al III-lea) Aron, un gest scotocit – mult – împotriva firii cuceritorului Constantinopolului⁴⁹.

Înțelegerea antiotomană dintre Frederic, Ladislau și Iancu era (foarte) departe de a fi perfectă, cel din urmă fiind lăsat singur (apoi) pentru a-l înfrunta pe Mehmed la Belgrad⁵⁰. Din „sinteză” ar fi, de fapt, de reținut doar (1) așezarea lui Iancu între „regali”/monarhi⁵¹, și (2) că autorul utiliza alternativ pentru acesta *Biancho* („albul”, din *Iancho*), de două ori, și *Janus* (din maghiarul *János*), o dată⁵². Cât privește evenimentele de la Ainos și Mytilene, ele erau anterior (parțial) cunoscute numai prin (1) scrierile secretarului familiei Gattilusio, (Mihail?) Ducas⁵³, și prin (2) cele ale secretarului, de limbă greacă, a lui Mehmed al II-lea,

⁴⁵ Pentru context: Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526* (=The Ottoman Empire and Its Heritage, LXIII), Leiden – Boston, Brill, 2018, p. 174-175.

⁴⁶ Vezi și James D. Mixson, *The Crusade of 1456. Texts and Documentation in Translation*, Toronto – Buffalo, NY – London, University of Toronto Press, 2022, nr. 3.6-7, p. 62-65.

⁴⁷ Ordinea știrilor din „sinteză”/ din „buletin” nu pare să fi fost întâmplătoare, fiind, măcar aparent, cronologică. Vom reveni asupra ei în a doua parte a materialului de față.

⁴⁸ Vezi și Hasan Sercan Sağlam, *Fortifications of Enez (Ainos) and Urban Morphology: Architectural, Historical and Epigraphic Evidence Revisited*, în „Journal of Urban Research and Development”, IV (2023), 1, p. 29-36.

⁴⁹ Vezi aici Colin Heywood, *Contesting the Frontiers of Late Medieval Political Culture: Mehmed the Conqueror (1432-1481) and Charles the Bold (1433-1477)*, în *Bordering Modern Europe*, ed. Maria Baramova, Grigor Boykov, Ivan Pev, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2015, p. 45-61, la p. 55-58, pe urmele lui Zevedei Barbu, *Problems of Historical Psychology*, London, Routledge & Kegan Paul, 1960, p. 14-17, 67-68.

⁵⁰ Norman Housley, *Giovanni da Capistrano and the Crusade of 1456*, în *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, ed. N. Housley, New York, Palgrave, 2004, p. 94-115.

⁵¹ Vezi astfel și Ljubomir Stojanović, *Каталог рукописа и старих штампаних књига: Збирка Српске краљевске академије*, Beograd, Српска краљевска државна штампарија, 1901, nr. 18 (275), p. 11 (1450).

⁵² Pentru numele tatălui regelui Matia Corvin, vezi ultima oară I.-A. Pop, *John Hunyadi and the Genesis of the «White Knight» of the West*, în *TR*, XXXIV (2025), suppl. 1, p. 13-24.

⁵³ Câteva perspective: Sofia Kotzabassi, *The Narrative Techniques of Doukas' History: Anachrony and Synchronicity*, în *Anekdotia Byzantina: Studien zur byzantinischen Geschichte und Kultur. Festschrift für Albrecht Berger anlässlich seines 65. Geburtstags* (=Byzantinisches Archiv, XLI), ed. Isabel Grimm-Stadelmann, Alexander Riehle, Raimondo Tocci, Martin Marko Vučetić, Berlin – Boston, De Gruyter, 2023, p. 335-344.

Critobul(os) din Imbros (insulă la nord de Lesbos)⁵⁴, nici unul dintre ei nepomenind capturarea lui Dorino al II-lea Gattilusio sau darul (matrimonial) făcut lui Petru Aron⁵⁵. Este vechea confruntare dintre documente și rapoarte de epocă (cu „zvonuri”)⁵⁶ și redări cronistice de (ceva) mai târziu („pritocite”)⁵⁷, care, ca de atâtea alte ori, cere din capul locului multă prudență⁵⁸.

Autori venețieni, cronicari (post-) bizantini și un *bailo* pus sub acuzare

Autorul „sintezei” nu era lipsit de spirit critic⁵⁹. Confirma evenimentele de la Ainos și afirma că nu este (încă) sigur că Turcul a jefuit și întreaga „insula Mytilene” (adică, Lesbos), nemulțumindu-se doar cu fiica domnului Gattilusio și devastările deja făcute (acțiuni ale Turcului de care autorul nu se îndoia în schimb)⁶⁰. Preciza apoi, și accentua, că se spunea că sultanul se pregătea să atace și să prade toată insula⁶¹. Aceasta ne duce la o „fractură logică” din cronica lui Ducas, anume, deși campania împotriva Lesbos-ului era socotită iminentă, Mehmed a ales să atace Belgradul, unde a fost înfrânt de *Ίάγγος* (victoria creștină a fost expedită de Ducas în puține cuvinte)⁶². O analiză a redării sorții otomane a membrilor familiei Gattilusio (1455-1456)⁶³ de către Ducas, și, desigur Critobul se impune astfel⁶⁴.

⁵⁴ În general: D. R. Reinsch, *Kritobulos of Imbros: Learned Historian, Ottoman Raya and Byzantine Patriot*, în „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta”, XL (2003), p. 297-311.

⁵⁵ Este unul dintre motivele pentru care inițial datarea documentului *ad annum* 1446 ni s-a părut potrivită.

⁵⁶ Cu aplicare la cazul Țărilor Române: Ovidiu Cristea, *Puterea cuvintelor: știri și război în sec. XV-XVI*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2014.

⁵⁷ Vezi un „caz de manual” la Péter Kulcsár, *I manoscritti di Antonio Bonfini*, în „Camoenae Hungaricae”, I (2004), p. 71-92.

⁵⁸ Iar anul 1456 a fost plin de zvonuri, inclusiv, mai apoi, legate de condițiile morții lui Iancu și chiar a „celel” lui Mehmed (Al. Simon, *Discordant German Views on John Hunyadi*, în *Studia archaeologica et historiae medii aevi dedicata professor Zeno Karl Pinter*, ed. Ioan-Marian Țiplic, Maria Crîngaci Țiplic, Claudia Urduzia, Cluj-Napoca, Mega, 2024, p. 315-322).

⁵⁹ Era „o cerință” tot mai importantă la acea vreme (Margaroli, *Diplomazia e stati rinascimentali*, p. 122-129, 266-270).

⁶⁰ Îndoilele autorului par să fi fost determinate tocmai de necontinuarea/nedesăvârșirea intervenției otomane pe Lesbos.

⁶¹ Aceasta s-a produs însă abia la 1462, după campania lui Mehmed al II-lea împotriva lui Vlad al III-lea Țepeș (Al. Simon, *In the World of Vlad: The Lives and Times of a Warlord* (=Forum: Rumänien, XLIII), Berlin, Frank & Timme, 2021, p. 150, 268).

⁶² Spre deosebire, să precizăm, de Critobul (*Din domnia lui Mehmed al II-lea. Anii 1451-1462* (=Scriptores Byzantini, IV), ed. V. Grecu, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963 (Critobul-ed. Grecu), p. 198-205; *Critobuli Imbriotae Historiae* (=Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XXII), ed. D. R. Reinsch, Berlin, De Gruyter, 1983 (Critobul-ed. Reinsch), p. 108-113).

⁶³ Principalele redări istoriografice ale acestor evenimente (de exemplu: William Miller, *The Gattilusj of Lesbos (1355-1462)*, în idem, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, Cambridge University Press, 1921, p. 313-353, la p. 334-340; Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, ed. William C. Hickmann, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1978, p. 134-136, 209-212; Christopher Wright, *The Gattilusio Lordships and the Aegean World, 1355-1462* (=The Medieval Mediterranean,

Atât Laonic Chalcocondil⁶⁵, cât și Georgios Sphrantzes⁶⁶, ambii măcar la fel de cunoscuți precum Ducas și Critobul (dacă nu și la fel de informați, cel puțin Chalcocondil)⁶⁷, au tratat foarte expeditiv soarta stăpânirilor familiei Gattilusio, doar cucerirea Lesbos-ului (1462) primind cu adevărat atenție⁶⁸. În ceea ce-l privește pe venețianul Stefano Magno⁶⁹, foarte atent cu izvoarele care încă se păstrau în veacul al XVI-lea în arhiva Serenissimei⁷⁰, el a trecut repede peste soarta familiei Gattilusio din anii 1455-1456⁷¹, evenimentele din Egeea orientală premergând de puțin retragerea și apoi exilarea venetă a primului *bailo* al republicii pe Bosfor, controversatul Bartolomeo Marcello (aprilie-mai 1456)⁷².

La revenirea sa în Lagună se referea și autorul anonim al „sintezei” din 28 aprilie 1456 în paragraful imediat următor descrierii pierderilor suferite de

C), Leiden – Boston, Brill, 2014, p. 67-71, 388-395) sunt întemeiate pe cronicile lui Ducas și Critobul, în funcție și de simpatiile lor, pro- sau antiotomane.

⁶⁴ Deoarece ambele ediții românești (dar și cele germane) ale cronicilor lui Ducas și Critobul sunt disponibile online, nu vom reda pasaje *in extenso* din acestea.

⁶⁵ *Expuneri istorice (=Scriptores Byzantini, II)*, ed. V. Grecu, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1958 (*Chalcocondil*-ed. Grecu), p. 268. Ca în cazul lui Sphrantzes de mai jos, nu ne referim și la alte ediții, deoarece lipsesc informații reale privitoare la subiectul nostru.

⁶⁶ *Memorii, 1401-1477. Cronica, 1281-1481 (=Scriptores Byzantini, V)*, ed. V. Grecu, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1966 (*Sphrantzes*-ed. Grecu), p. 232-233 (în așa-numitul *Pseudo-Phrantzes*). Se poate afirma chiar că Sphrantzes nu a spus vreun cuvânt despre evenimentele de la 1455-1456, deși, așa după cum și el însuși afirma, el negociase, la 1440, logodna dintre Constantin (al XI-lea) Paleologul și Caterina Gattilusio (*Sphrantzes*-ed. Grecu, p. 62-63, din *Memorii*/ p. 334-335, din *Cronica*).

⁶⁷ Vezi și Matei Cazacu, *Les parentés byzantines et ottomanes de l'historien Laonikos Chalkokondyle (c. 1423-c. 1470)*, în „Turcica”, XVI (1984), p. 95-114.

⁶⁸ *Chalcocondil*-ed. Grecu, p. 293-298. *Sphrantzes* (ed. Grecu, p. 128-129, din *Memorii*/ p. 554-555, din *Cronica*) a tratat foarte pe scurt atât campania din Țara Românească cât și cea de pe Lesbos, din același an 1462.

⁶⁹ Oliver Jens Schmitt, *Die venezianischen Jahrbücher des Stefano Magno (ÖNB Codd. 6215-6217) als Quelle zur albanischen und epirotischen Geschichte im späten Mittelalter (1433-1477)*, în *Südosteuropa von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch (=Südosteuropäische Arbeiten, CXXVII)*, ed. Konrad Clewing, O. J. Schmitt, München, R. Oldenbourg Verlag, 2005, p. 133-183, la p. 136-141.

⁷⁰ În raport cu Țările Române: Al. Simon, *Habsburgs, Jagiellonians and Crusading: The Wallachian Case in the 1470s*, în *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations (=Memoria Hungariae, II)*, ed. Attila Bányai, Debrecen, Debrecen University Press, 2016, p. 91-106, la p. 102-103.

⁷¹ *Estratti degli Annali Veneti di Stefano Magno*, în *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, ed. Karl Hopf, Berlin, Librairie de Weidmann, 1873, p. 179-209, la p. 199 (textul original al *Analelor* merită însă reluat). Magno preciza că, la originea conflictului cu Mehmed, stătuse înstăpânirea familiei Gattilusio asupra Lemnos-ului după cucerirea Constantinopolului. Lemnos îi aparținea de drept basileului Constantin al XI-lea, al cărui urmaș era sultanul. Cert este că Lemnos-ul fusese solicitat de Alfonso al V-lea de Aragon, regele Neapolelui, în schimbul ajutorării Bizanțului (vezi și Donald M. Nicol, *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, last Emperor of the Romans*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, p. 62, 64).

⁷² Vezi și Pauline Guéna, *Qui a lu les capitulations? Note à partir d'une copie crétoise de 1454*, în „Turcica”, LIII (2022), p. 115-135, la p. 120-121.

familia Gattilusio⁷³, pentru a-și încheia „sinteza” cu punerea sub acuzare și reținerea lui Marcello (cu o zi mai devreme, pe 27 aprilie) pentru pactizare cu Turcul⁷⁴. Același Marcello, deși revenit, pe 23 aprilie, la Veneția, însoțit de solul lui Mehmed, numit un raguzan în „sinteza” din 28 aprilie, îl avertizase anterior (ante 15 aprilie) via Raguză⁷⁵, unde se oprise în drumul său de la Constantinopol⁷⁶, pe Iancu de Hunedoara că urma să fie atacat de sultan.⁷⁷ „Ceva” deranja în mod evident destule părți înșirate pe căile egeene și adriatice dintre Bosfor și Lagună⁷⁸. Este încă un motiv pentru care merită să urmărim istorisirea lui Ducas și „notele” și „golurile” lui Critobul.

Mize egeene în cronici și în documente

La moartea lui Dorino I Gattilusio (30 iunie 1455), Ducas a fost trimis de fiul și urmașul acestuia, Domenico⁷⁹, la Mehmed cu tributurile datorate pentru insulele Lesbos și Lemnos (tot așa cum Dorino, fiul tot de curând răposatului Palamede

⁷³ Reamintim: [...] *El zonse a XXIII del messe, zoe del instante, Signor Bortolamio Marcello, cum uno ambador dal Turcho, el qual nome/ Ragusio, cum una fusta de Candia [...]* (ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 650, nn).

⁷⁴ [...] *Anchoy che sono XXVII del mexe le <que>Ste chiama Signor Bortolamio Marcello su le scale de Rialto e per el pieder di avocadori de communi in el conseyo de pregadi vien opoxo a quel Signor Bortolomaio havere intelligentia/ secreta cum quel Signor Turcho. Etiam havere parlato coxa contra el stato de Illustrissima Signoria. Estato da timore/ zorni otto debi comparare. Et e sta presso per parti de darli collegio e tortura. El qual Signor Bortolamio/ non comparando procedeva contra de luy aspressamente per quello si divulgado [...]* (ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 650, nn).

⁷⁵ Reamintim că Raguză era tributară sultanului și vasală regelui Ungariei, și, totodată, altminteri principala rivală adriatică a Veneției (Jesse C. Howell, *The Ragusa Road: Mobility and Encounter in the Ottoman Balkans (1430-1700)* [teză de doctorat (Harvard University)], Cambridge, MA, 2017, p. 44-48). Cu referire la tributurile pomenite mai jos, să notăm și suma plătită anual de Raguză: 1000 ducați (Vesna Miović, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, Zagreb – Dubrovnik, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti, 2003, p. 9-12).

⁷⁶ Interesant este că, în „sinteza” această oprire, nu era pomenită, deși se amintea originea raguzană a solului otoman.

⁷⁷ Cităm din mesajul trimis, pe 15 aprilie 1456, de Republica Sfântului Blasius lui Iancu, numit în continuare guvernator, deși nu mai era de peste trei ani: [...] *De novis hec habemus: Quidam patricius Venetus baiulus Constantinopolis, nomine Bartholomeus Marcellus, his diebus Venecias navigans, ad nos appulit, qui magnos per Turcos belli paratus instrui predicabat et eorum mentes ad expugnanda Danubii loca diriguntur; ipsorum tamen Turchorum audaciam aliquanto repressam esse, cum eis de compertum fuit dominacionem vestram et reliquos heroes in concordia cum maiestate regia consensisse. Nomen precipue excellencie vestre ipsis Turcis summo esse terrore [...]* (József Gelich, Lajos Thallóczy *Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1887 (*Ragusa*), nr. 342, p. 592).

⁷⁸ Completăm ca urmare mai jos „cursul narativ” al lui Ducas (și Critobul) cu câteva date documentare de context.

⁷⁹ Pentru „sângele” lor bizantin, vezi Thierry Ganchou, *Valentina Doria, épouse de Francesco II Gattilusio, seigneur de l'île de Mytilène (1384-1403), et sa parenté. Le Lesbian puzzle résolu*, în „Nuova Rivista Storica”, LXXXVIII (2004), p. 619-686. Pentru cel genovez: Enrico Basso, *Domenico Gattilusio*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. LII (1999), *sub voce*.

Gattilusio⁸⁰, stăpânul Ainos-ului, trebuia să plătească pentru insula Imbros⁸¹. Membrii administrației otomane, în primă fază⁸², și apoi însuși sultanul au profitat de succesiune, care trebuia confirmată de Poartă. Au fost pretinse și primite insula Thasos și creșterea tributului pentru Lesbos (de la 3000 la, în final, doar 4000 de ducați)⁸³. În paralel, Mehmed pregătea un atac asupra Chios-ului genovez⁸⁴. Furtuna i-a năruit planurile, iar navele, care i-au rezistat, au ajuns în portul Mytilenei⁸⁵. Cu titlu de „compensație”, amiralul Yunus a solicitat-o pe soacra lui Domenico Gattilusio, soția lui Paride Giustiniani („stăpânitorul” Chios-ului și „regent” al Lesbos-ului)⁸⁶, care se refugiase în port înaintea sa. Aceasta a dus la o nouă misiune a lui Ducas la sultan (după 15 noiembrie⁸⁷ și supunerea de către turci a Phoceii Noi, colonie a Chios-ului⁸⁸). Problema a fost stinsă, „din senin”, de Mehmed (acesta pretinsese 10000 de ducați în schimbul soacrei), după ce oștenii săi au cucerit și Phocea Veche, posesiunea lui Domenico Gattilusio (24 decembrie)⁸⁹. Critobul a pomenit furtuna care a lovit flota otomană care se îndrepta spre Chios, dar nu a spus nimic despre incidentele de pe Lesbos⁹⁰. Nu a dorit să le asocieze cu ceea ce a urmat, motiv pentru care el a și introdus, între furtună și atacul otoman asupra Ainos-ului de la începutul anului 1456, o mare campanie otomană împotriva Serbiei⁹¹.

Pe 24 ianuarie 1456, sultanul a pornit din Constantinopol împotriva Ainos-ului, unde Bartolomeo Marcello petrecuse destul timp la curtea lui Palamede Gattilusio în timpul primelor sale negocieri cu Mehmed al II-lea de după cucerirea

⁸⁰ Vezi și Geo Pistarino, *I Gattilusio di Lesbo e d'Enos signori nell'Egeo*, în idem, *Genovesi d'Oriente (=Civico Istituto Colombiano. Studi e Testi, XIV)*, Genova, Civico Istituto Colombiano, 1990, p. 383-420, la p. 403-407; T. Ganchou, *Hélène Notara Gatelioussaina d'Ainos et le Sankt Peterburg Bibl.Publ.gr. 243*, în *REByz*, LVI (1998), p. 141-168, la p. 143, 153-154.

⁸¹ *Ducas*-ed. Grecu, p. 410-411/ ed. Reinsch, p. 570-571.

⁸² Cazul poate fi relevant și pentru Țara Românească de dinainte de mutațiile din secolul al XVI-lea.

⁸³ *Ducas*-ed. Grecu, p. 412-415/ ed. Reinsch, p. 572-575.

⁸⁴ Vezi în continuare Philip P. Argenti, *The Occupation of Chios by the Genoese and Their Administration of the Island, 1346-1566*, I. Text, Cambridge, Cambridge University Press, 1958, p. 201-210.

⁸⁵ *Ducas*-ed. Grecu, p. 414-417/ ed. Reinsch, p. 574-577.

⁸⁶ În general se evită a se da un nume acestei doamne, cu toate că se insistă pe rolul fiicei ei și a lui Paride, Maria, ca soție a lui Domenico și, poate mai ales, ca discipolă a cunoscutului arhiepiscop de Mytilene, Leonardo din Chios (E. Basso, *Tra fede, politica e diplomazia: Leonardo da Chio e i Gattilusio*, în Idem, *Il mare di San Giorgio. Studi su Genova e l'Egeo nel Basso Medioevo (=Quaderni della Società Ligure di Storia Patria, X)*, Genova, Società Ligure di Storia Patria, 2021, p. 129-152, la p. 131, 137).

⁸⁷ *Ducas*-ed. Grecu, p. 416-419/ ed. Reinsch, p. 578-581.

⁸⁸ Michel Balard, *The Genoese in the Aegean (1204-1566)*, în „Mediterranean Historical Review”, IV (1989), 1, p. 158-174, la p. 165.

⁸⁹ *Ducas*-ed. Grecu, p. 418-419/ ed. Reinsch, p. 580-581.

⁹⁰ *Critobul*-ed. Grecu, p. 176-179/ ed. Reinsch, p. 92-94.

⁹¹ Pentru evenimente (marile lupte din Serbia avuseseră loc în 1454): Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 171, 174.

Constantinopolului⁹². Mehmed a cucerit Ainos-ul, în timp ce stăpânul orașului ierna pe Samotraki⁹³ (conform lui Critobul, Mehmed nu a făcut decât să intervină într-o dispută de familie apărută la moartea lui Palamede, fiul acestuia, Dorino, încercând să ia toată moștenirea⁹⁴, deși lui i se cuveneau numai „[...] posesiunile din Mitilene [...]”⁹⁵). Ulterior, la începutul primăverii (când, după Critobul, mult mai atent la soarta Ainos-ului decât la cea a Lesbos-ului, Dorino, venit la Adrianopole⁹⁶, i se închinase sultanului⁹⁷), Mehmed și-a reîndreptat atenția asupra Chios-ului, care a scăpat de pericolul otoman, cumpărându-și pacea cu 30000 de ducați și cu un tribut anual de 10000 de ducați⁹⁸. În înțelegere cu contestatarii lui Niccolò, fratele lui Domenico, turcii au încercat tot atunci să preia stăpânirea insulei Lemnos⁹⁹, dar o navă trimisă de Domenico a izbutit să-l salveze pe Niccolò, spre marea nemulțumire a sultanului (aprilie-mai 1456)¹⁰⁰. „[...] Făcându-i cunoscut tiranului [lui Mehmed al II-lea¹⁰¹] ce s-a petrecut la Lemnos, deși plin de mânie asupra Lesbosului și a domnului de acolo, însuși pleacă asupra Belgradului cu putere grea și cu tunuri foarte multe [...]”¹⁰² (nimic despre toate acestea nu se găsește în cronica lui Critobul, și din cauză că fusese numit, după cum el însuși preciza, guvernator al Imbros-ului, luat, alături de Samotraki, de Mehmed de la Dorino „de Ainos”)¹⁰³.

După înfrângerea sultanului de la Belgrad (23 iulie 1456)¹⁰⁴ și, poate la fel de important, după ce venețienii se înstăpâniseră asupra Sporadelor de Nord (ante

⁹² *Acta Albaniae Veneta*, XXII. 1453-1454, München, Rudolf Trofenik, 1975, nr. 5997, p. 62; nr. 6114, p. 174; nr. 6119, p. 182; T. Ganchou, *Le rachat des Notaras après la chute de Constantinople ou les relations «étrangères» de l'élite byzantine au XVe siècle*, în *Migrations et diasporas méditerranéennes (X^e-XVIe siècles)* (=Byzantina Sorbonensia, XIX), ed. M. Balard, Alain Ducellier, Paris, Publications de la Sorbonne, 2002, p. 149-229, la p. 184.

⁹³ *Ducas*-ed. Grecu, p. 418-419/ ed. Reinsch, p. 580-581.

⁹⁴ Vezi aici și Catherine Asdracha, *Les prétentions politiques de Palamede Gattilusio (1409-1455), seigneur d'Ainos, d'Imbros et de Samothrace*, în *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, ed. Laura Baletto, Genova, Glauco Brigati, 1997, p. 41-45.

⁹⁵ *Critobul*-ed. Grecu, p. 189-190/ ed. Reinsch, p. 101-102.

⁹⁶ Relația sultanală Adrianopole-Constantinopole în primii ani de după căderea Bizanțului poate fi utilă și în plan românesc.

⁹⁷ *Critobul*-ed. Grecu, p. 197-198/ ed. Reinsch, p. 107.

⁹⁸ *Ducas*-ed. Grecu, p. 418-419/ ed. Reinsch, p. 582-583.

⁹⁹ Vezi aici și observația venețiană (*ad annum* 1464) a lui Anthony Kaldellis, *The Interpolations in the Histories of Laonikos Chalkokondyles*, în „Greek, Roman, and Byzantine Studies”, LII (2012), p. 259-283, la p. 260.

¹⁰⁰ *Ducas*-ed. Grecu, p. 420-421/ ed. Reinsch, p. 582-585.

¹⁰¹ Pentru cuvintele lui Ducas, vezi și Maja Nikolić, *The Greatest Misfortune in the Oikoumene: Byzantine Historiography on the Fall of Constantinople in 1453*, în „Balkanica”, XLVII (2016), p. 119-133, la p. 126-128. Este poate locul să amintim un fapt care ar trebui să fie destul de bine cunoscut: Ducas a fost și a rămas un susținător al unirii Bisericii de la Florența.

¹⁰² *Ducas*-ed. Grecu, p. 420-421/ ed. Reinsch, p. 584-585.

¹⁰³ *Critobul*-ed. Grecu, p. 196-199/ ed. Reinsch, p. 105-106.

¹⁰⁴ Care, după cum precizam anterior, a reținut atenția lui Critobul, dar nu și pe cea a lui Ducas, ceea ce este destul de ciudat, date fiind simpatiile sale unioniste și, implicit, cruciate.

18 august 1456)¹⁰⁵, cu acordul lui Mehmed (după căderea Bizanțului, sultanul le dăduse Gattilusi-lor de pe Lesbos¹⁰⁶), Ducas a mers cu tributul la acesta în luna august¹⁰⁷. Apoi au ajuns la Lesbos „[...] în anul 6965 [post 1 septembrie 1456]¹⁰⁸ [...] unsprezece trireme, trimise de papa Calist [...]”¹⁰⁹, ceea ce a dus la un atac, neizbutit însă, din partea Porții¹¹⁰. Împotriva ei, Domenico Gattilusio ceruse deja, pe 28 decembrie 1455, ajutorul Genovei (dar republica ligură¹¹¹, tradiționala adversară a Venetiei, luase în discuție cazul abia pe 10 martie 1456)¹¹². Totuși acum, Domenico îi putea îndeplini dorința răposatului său tată, Dorino, căsătorindu-și sora mică, Agnesia, cu întâiul născut al răposatului duce de Faenza¹¹³ (se pare însă că mariajul nu s-a realizat)¹¹⁴.

Mehmed al II-lea între Mytilene și Moldova

Între atâtea redări ajustate și tăceri informate, informația moldavă din „sinteza” venetă trimisă lui Zuan da Canal, pe 28 aprilie 1456, are cel puțin greutatea unui rând scris de Ducas, dacă nu chiar mai mare, deoarece, pentru a nu o compromite „prin asociere”, autorul „sintezei” o separase de cele nu mai puțin de șapte paragrafe dedicate de el *bailo*-ului căzut în dizgrație, Bartolomeo Marcello, cel

¹⁰⁵ Giustina Olgiati, *Le colonie genovesi di fronte all'avanzata ottomana*, în „Erdem”, VII (1991), 2, p. 689-696, la p. 694.

¹⁰⁶ Vezi și Andrea Mazarakis, *Il contesto istituzionale della dominazione e l'amministrazione dei Gattiluso a Mitilene (1355-1462)*, în „Cercetări Numismatice”, XII-XIII (2006-2007) [~2008], p. 249-269, la p. 256 (și nota 40).

¹⁰⁷ *Ducas*-ed. Grecu, p. 422-423/ ed. Reinsch, p. 584-587.

¹⁰⁸ Remarcăm datarea doar după anul bizantin, 6965 (1 septembrie 1456-31 august 1457), nu și după lună, aleasă de Ducas.

¹⁰⁹ *Ducas*-ed. Grecu, p. 422-423/ ed. Reinsch, p. 586-587.

¹¹⁰ Pentru acțiunile flotei papei Calixt al III-lea, comandate de patriarhul de Aquileia, cardinalul venețian Ludovico Trevisan, vezi Pio Paschini, *La flotta di Callisto III, 1455-1458*, în „Archivio della Società Romana di Storia Patria”, LIII-LV (1930-1932), p. 177-254, la p. 185-186, 232-238.

¹¹¹ Pe 10 august 1456, Alfonso al V-lea de Aragon i-a numit pe genovezi *itali Teuceri* (E. Basso, *Genova e gli Ottomani nel XV secolo: gli itali Teuceri e il Gran Sultano*, în *L'Europa dopo la Caduta di Costantinopoli: 29 maggio 1453, Atti del Convegno Storico Internazionale, Todi, 7-9 ottobre 2007*, Spoleto, Fondazione Centro italiano di studi sull'alto medioevo 2008, p. 375-409, la p. 375, nota 1).

¹¹² Alfonso Assini, *La compera Metilini e la difesa genovese dei Gattiluso dopo la caduta di Costantinopoli*, în *Πρακτικά Συνεδρίου «Οι Γατελόδοι της Λέσβου» (=Μεσαιωνικά Τετράδια*, I), ed. A. Mazarakis, Athena, Φοινίκη, 1996, p. 223-280, în Anexă, nr. 1, p. 254-256; Pistarino, *I Gattiluso di Lesbo*, p. 404-406; Basso, *Tra fede, politica e diplomazia*, p. 142.

¹¹³ Ausilia Roccatagliata, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Pera e Mitilene (=Collana Storica di Fonti e Studi, XXXIV, 1-2)*, II. *Mitilene, 1454-1460*, Genova, Università di Genova, Istituto di Paleografia e Storia medievale, 1982, nr. 18, p. 52-53 (22 octombrie 1456). În procura dată de Domenico Gattilusio fraților Simeone și Giovanni Giustiniani, care urmau să perfecteze căsătoria, mireasa venind cu o dotă de 10000 de ducați, nu se preciza nici numele viitorului mire, nici cel al tatălui acestuia. Era însă cel mai probabil vorba de Guidantonio Manfredi († 1443) și de fiul său Taddeo, aflat în serviciul ducelui Milanului, Francesco Sforza (vezi I. Lazzarini, *Taddeo Manfredi*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. LXVIII (2007), *sub voce*).

¹¹⁴ Wright, *The Gattiluso Lordships*, p. XVII, 259. Ducas nu a scris nimic despre acest proiect matrimonial.

care trebuie măcar să fi confirmat trimiterea de către Mehmed al II-lea a unei fete din neamul Gattilusio de pe insula Lebsos lui Petru al III-lea Aron al Moldovei¹¹⁵. Iar informația, verificată la Veneția, se potrivește în plus raporturilor cunoscute¹¹⁶ dintre sultan și contestatul domn al „Valahiei de Jos”, *Valachia Bassa*, numele folosit de Veneția¹¹⁷ pentru statul care preluase fosta mare colonie genoveză de la Cetatea Albă¹¹⁸.

De dinainte de octombrie 1455, urmând probabil exemplul Caffei genoveze din Crimeea¹¹⁹, Petru al III-lea Aron acceptase, după ce rezistase încercării cafeze de recucerire a castelului Ilice (de la Gurile Niprului)¹²⁰, să-i plătească lui Mehmed al II-lea un tribut anual de 2000 de ducați¹²¹. Cu toate că nu era primul acord dintre un domn al Moldovei și un sultan¹²², tributul a fost plătit abia peste opt luni (la vreo trei luni după „raportul venețian de sinteză” de la sfârșitul lui aprilie 1456), în

¹¹⁵ În ordinea/ „numărătoarea” paragrafelor, structura „sintezei” era: [1.] pregătirile antiotomane ale lui Frederic al III-lea, Ladislau al V-lea și Iancu de Hunedoara, [2.] atacul otoman de la Ainos, [3-4.] raidul otoman de la Mytilene, [5-11.] venirea lui Bartolomeo Marcello, împreună cu solul lui Mehmed al II-lea, la Veneția (23 aprilie 1456), și „debriefing-ul” venețian al *bailo*-ului, [12.] reținerea și punerea sub acuzare a lui Marcello (27 aprilie 1456). Data celui din urmă eveniment pune mult sub semnul întrebării citata înregistrare „neutră” venețiană, din 29 aprilie 1456, a sosirii lui Marcello, alături de trimisul sultanului (*Acta Albaniae Veneta*, vol. XXIII, nr. 6412, p. 124).

¹¹⁶ Liviu Pilat, O. Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century* (=East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, XLVIII), Leiden – Boston, Brill, 2018, p. 126-128.

¹¹⁷ La 1459 și la 1462 de exemplu (Simon, *Pământurile crucii*, p. 132, 159). De aici și localizarea domnului Moldovei din „sinteza”: [...] *de soto da la Valachia* [...] („... de sub Valahia/Țara Românească...”).

¹¹⁸ Vezi aici recent și Al. Simon, *Catedralele Cetății Albe, Armenopolis-ul Moldovei, în Spațiul sacru în orașul medieval: perspective arheologice și istorice*, ed. Maria Cringaci Țiplic, Cluj-Napoca, Mega, 2024, p. 35-57.

¹¹⁹ Vezi și E. Basso, *Caffa 1453: tensioni interne e difficoltà economiche alla vigilia della caduta di Costantinopoli*, în „Romania Orientale”, XII (1999), p. 59-86. 3000 de ducați era tributul anual al Caffei.

¹²⁰ Ștefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei. Ștefan cel Mare și castelul Ilice*, în *RI*, s.n., VII (1996), 7-8, p. 511-520, la p. 512-513; Laurențiu Rădvan, *Between Byzantium, the Mongol Empire, Genoa and Moldavia: Trade Centers in the North-Western Black Sea Area*, în *From Pax Mongolica to Pax Ottomana: War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Area (14th-16th Century)* (=East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, LVIII), ed. O. Cristea, L. Pilat, Leiden, Brill, 2020, p. 66-80, la p. 73.

¹²¹ *Documente turcești privind istoria României* (=Izvoare Orientale privind Istoria României, III), I. 1455-1774, ed. Mustafa A. Mehmet, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1976, nr. 1, p. 1 (5 octombrie <1455>). Suma, onorantă pentru Moldova în comparație cu, de exemplu, cazurile amintite ale Lesbos-ului, Ainos-ului sau al Raguzei, s-a putea să fi fost calculată în funcție de pretențiile Cracoviei din vara anului 1451 pentru recunoașterea viageră a stăpânirii lui Bogdan al II-lea, executat mai apoi de Petru Aron (Al. Simon, *John Hunyadi between Belgrade and Cetatea Albă in the 1450s*, în „Banatica”, XIX (2009), p. 41-58, la p. 50).

¹²² M.-M. Székely, Șt. S. Gorovei, *Old Questions, Old Clichés. New Approaches, New Results? The Case of Moldavia*, în *The Ottoman Conquest of the Balkans: Interpretations and Research Debates*, ed. O. J. Schmitt, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016, p. 209-242, la p. 218, nota 43.

timp ce Mehmed al II-lea se pregătea pentru asediul Belgradului¹²³. Din cauza conflictelor dintre Petru Aron și genezii din Marea Neagră¹²⁴ și datorită legitimității îndoielnice a domnului Moldovei¹²⁵, o soție Gattilusio, de sânge nobil genezez și imperial bizantin era foarte binevenită¹²⁶. Aceasta ar explica „mărinimia” lui Mehmed, care-l intrigase pe autorul „sintezei” venețiene discutate¹²⁷. Totuși, în pofida gestului Turcului și în ciuda angajamentului luat, la sfârșitul lui iunie 1456¹²⁸, de Petru Aron față de suzeranul său creștin, pro-otomanul Cazimir al IV-lea Jagiello, regele Poloniei¹²⁹, de a recupera Chilia la Gurile Dunării, stăpânită de la 1448 de Iancu de Hunedoara¹³⁰, domnul Moldovei nu a intervenit în marele conflict din vara anului 1456, când flota otomană a și forțat intrarea pe apa Dunării dinspre Marea Neagră¹³¹.

Cam aici se opresc ceea ce am putea numi „certitudini”. Nu se știe ca Petru Aron să fi fost căsătorit, deși i se cunosc doi băieți, Alexandru și Ilie¹³², cel dintâi însoțindu-l pe Mehmed în campania sa din Moldova de la 1476¹³³. Nu se știe nici ca Domenico Gattilusio și Maria Giustiniani să fi avut copii¹³⁴, nefiind în schimb

¹²³ *Documente turcești*, I, nr. 2, p. 2 (9 iunie 1456); Leon Șimanschi, «*Închinarea*» de la Vaslui (5 <iunie> 1456), în *AIPI*, XVIII (1981), p. 613-637.

¹²⁴ Aici trebuie avut în vedere și „statutul special” al Cetății Albe (Andrei Pippidi, *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă*, în *In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. Violeta Barbu, București, Kriterion, 1997, p. 75-85).

¹²⁵ C. Rezachevici, *Cronologia critică*, I, p. 522. Nu este deloc sigur că Petru Aron era fiul nelegitim al lui Alexandru cel Bun.

¹²⁶ Vezi Anthony Luttrell, *John V's Daughters: A Palaiologan Puzzle*, în „*Dumbarton Oaks Papers*”, XL (1986), p. 103-112. Fondatorul „dinastiei” Gattilusio, Francesco I fusese căsătorit cu Irina (Maria), fiica lui Ioan al V-lea Paleologul. A fost un mare argument pentru deja amintita căsătorie a surorii lui Domenico, Caterina († 1442), cu Constantin (al XI-lea) la 1441.

¹²⁷ După toate probabilitățile, Moldova nu îi era familiară autorului „sintezei” (o arată modul în care el a definit-o în raport cu Țara Românească). Ca urmare, acesta nu putea înțelege de Mehmed o dăruire pe fată și nu o păstrase pentru el, în harem.

¹²⁸ Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II [1438-1456; 1387-1456], Iași, Institutul de Arte Grafice „Brawo”, 1932, nr. 230, p. 779-787. Merită subliniat și că Petru Aron se arăta dispus să accepte și un arbitraj al lui Cazimir între domn și mătușa maternă a regelui, Maria, văduva lui Iliș I și mama răposatului Alexandru al II-lea (Alexăndrel), în privința Cetății Albe.

¹²⁹ Vezi, pe larg, subiectul la Șerban Papacostea, *La Moldavie état tributaire de l'empire ottoman au XVe siècle: le cadre international des rapports établis en 1455-1456*, în *RRH*, XIII (1974), 3, p. 445-461.

¹³⁰ Francisc Pall, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chiliei și problema ajutorării Bizanțului*, în *SRdI*, XVIII (1965), 3, p. 619-638.

¹³¹ *Ragusa*, nr. 342, p. 592. Mișcarea fusese încercată deja, tot fără succes, de flota lui Mehmed în toamna anului precedent.

¹³² Șt. S. Gorovei, M.-M. Székely, Princeps omni laude maior. *O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Putna, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 148, 380.

¹³³ Krzysztof Baczkowski, *Nieznane listy Baltazara z Piscii do papieża Sykstusa IV z lat 1476-1478 ze zbiorów weneckich*, în „*Prace Historyczne*”, LXXXIX (1989), p. 239-251, în Anexă, nr. 1, p. 244.

¹³⁴ Wright, *The Gattilusio Lordships*, p. XVII. În plus, în istoriografie s-au avansat două date pentru căsătoria dintre Domenico și Maria: ante 1444 și post 1449 (Raymond J. Loenertz, *La Société des frères Pèrègrinants. Étude sur l'Orient dominicain (=Disserationes Historicae, VII)*, I, Rome, S. Sabina, 1937, p. 67, și nota 54; Luciano L. Calzamiglia, *Un maonese di Chio: Leonardo*

exclus ca „fata de pe Lesbos” trimisă de sultan domnului Moldovei să fi fost o fiică a de curând răposatului Dorino I, o soră de a lui Domenico, care, în toamna anului 1456, sigur avea o soră, pomenita Agnesia, de măritat¹³⁵. În cele din urmă, nu credem că am greși dacă am afirma că îndoielile pot fi mult mai numeroase, depășind sensibil numărul „certitudinilor” moldave și otomane¹³⁶.

Rămân în schimb motivația și miza politică a gestului lui Mehmed al II-lea. Evidente (legitimarea dinastică a uzurpatorului Petru al III-lea Aron și stabilizarea sa în rândul vasalilor sultanului în ajunul ofensivei acestuia împotriva Regatului Ungariei), ele deschid două subiecte foarte delicate (socotite însă anterior a fi, în mare măsură, lămurite): (1) acceptarea – înainte de detronarea sa de către Ștefan al III-lea cel Mare în aprilie 1457 – de către Petru Aron a Unirii de la Florența¹³⁷, și (2) implicațiile otomane (pro-/anti-) ale intrării lui Ștefan în Moldova, cu sprijinul lui Vlad al III-lea Țepeș, la nici un an de la „sinteza” venețiană din 28 aprilie 1456¹³⁸. În aceste contexte, membra familiei Gattilusio poate să nu fi îndeplinit așteptările sultanului, poate chiar dimpotrivă. Fie ca fiică, fie drept cumnată a influentei Maria Giustiniani, educată în spiritul „catolicizant” dat unirii florentine de către mentorul ei, Leonardo di Chios, arhiepiscop de Mytilene¹³⁹, fata destinată domnului Moldovei era mai curând de/prin natură să-l îndrepte pe acesta înspre Roma și nu înspre Constantinopol¹⁴⁰. Ar fi o ironie pe măsura vremurilor.

Giustiniani Garibaldo, O.P., arcivescovo di Mitilene (1395-1459), în *La storia dei Genovesi*, vol. XII (1991), 1, p. 61-81, la p. 64, 66, 75, nota 31; Basso, *Tra fede, politica e diplomazia*, p. 131, 135). În cele de al doilea caz, preferat de majoritatea istoricilor, fata ar fi avut cel mult șase ani în 1456.

¹³⁵ Roccatagliata, *Notai genovesi*, II, nr. 18, p. 52. Pe moment, pare mai plauzibil ca ea să fi fost sora, nu fiica lui Domenico.

¹³⁶ Două îndoieli ne vin în minte în acest context: (1) dacă domnul Moldovei la care fusese trimisă fata nu era Petru Aron, ci un pretendent la tronul de la Suceava?; (2) dacă domnița Gattilusio nu a mai ajuns la destinația ei moldavă?

¹³⁷ Cu accent pe cazul husiților din Moldova: Pilat-Cristea, *The Ottoman Threat*, p. 128-129. Evităm deliberat referirile la scrierile „misionare” care au denaturat voit cercetarea, după cum am avut recent ocazia să ne (re)convingem (Al. Simon, *Eugeniu al IV-lea, Sigismund de Luxemburg și ierarhul pentru toți valahii în primăvara anului 1436*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria a V-a, XXXIX (2024), p. 107-146, la p. 131, nota 203).

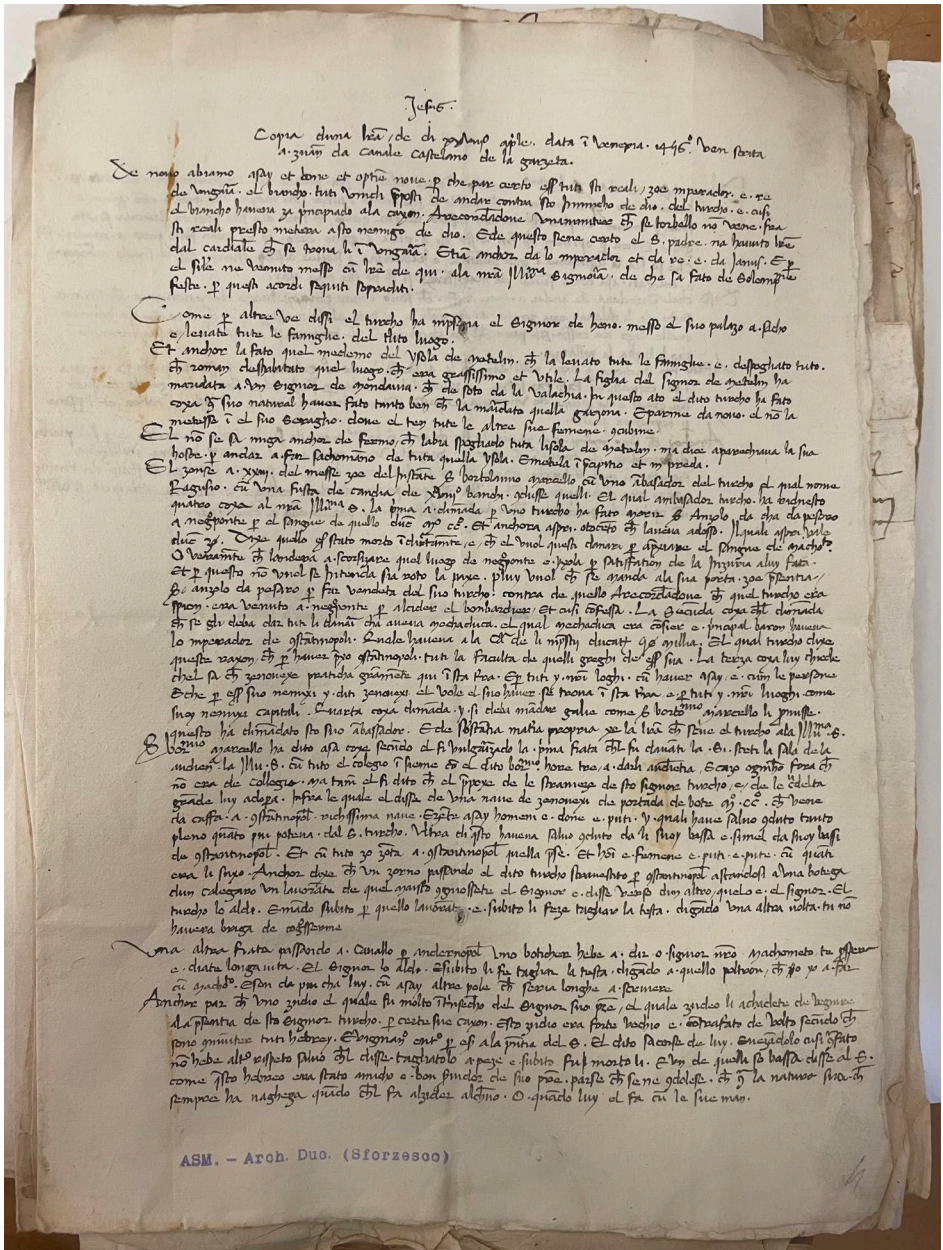
¹³⁸ Pentru discuții: Marian Coman, O. Cristea, *Istorie paralele istorii convergente. Moldova și Țara Românească în 1457 și 1476*, în *AP*, XI (2015), 1, p. 99-120, la p. 102-107. În opinia noastră, principala problemă a primăverii anului 1457 este dată de executarea lui Ladislau de Hunedoara de către Ladislau al V-lea de Habsburg cu o lună înaintea intrării lui Ștefan în Moldova (T. Pálosfalvi, *Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála*, în „Századok”, CXLIX (2015), 3, p. 383-441).

¹³⁹ Aspectul a fost bine surprins de către Enrico Basso (în *Tra fede, politica e diplomazia*, p. 130). Scaunul arhiepiscopal de Mytilene era de rit grec. La moartea lui Dorotheos, el ar fi trebuit să-i revină unui ierarh, de rit grec, și nu unui prelat, de rit latin, conform prevederilor unirii florentine, susținute și semnate de Dorotheos la 1439. La intervenția Mariei Giustiniani și a lui Dorino I Gattilusio, s-a spus, papa Eugeniu al IV-lea l-a numit arhiepiscop pe dominicanul Leonardo din Chios în vara anului 1444. În rest, familia Gattilusio a avut o politică foarte tolerantă față de supușii ei de rit grec, majoritari, înainte și după Unirea de la Florența (Wright, *The Gattilusio Lordships*, p. 291-293, 345-348).

¹⁴⁰ Reamintim că, pe 12 august 1456 (bătălia de la Belgrad se încheiase pe 23 iulie), Petru Aron i-a reinvitat pe brașoveni, [...] *sub nostre katholice fidei honore* [...], pentru a face comerț în Moldova (*Documenta Romaniae Historica, D. Relațiile între Țările Române*, vol. I. 1222-1456, ed. Ștefan

În loc de concluzii

Trăgând linie, una departe de a fi definitivă, surprinzătoarea informație moldavă din raportul venet „de sinteză” din 28 aprilie 1456, trimis castelanului Garzettei bresciene, Zuan da Canal, fiul influentului Nicolò, căpitan și diplomat, inclusiv la curtea sultanului Murad al II-lea, și redactat sub influența recentei rețineri a lui Bartolomeo Marcello, *bailo*-ul venețian de la Constantinopol, acuzat de pactizare secretă cu Mehmed al II-lea, ne arată deopotrivă limitele și perspectivele cercetării anilor de cumpănă de după cucerirea otomană a Constantinopolului. Pentru a-și întări susținerea lui Petru Aron, contestatul domn al Moldovei, Mehmed al II-lea a decis să-i trimită în dar (matrimonial) o domnișă din familia Gattilusio (fie fiica lui Dorino I, fie fata fiului și urmașului acestuia, Domenico), răpită în urma unui raid otoman al centrului insulei Lesbos, Mytilene. Sultanul se pregătea să atace Regatul Ungariei la Belgrad, după cum, prin Raguza, Bartolomeo Marcello îl informase deja pe Iancu de Hunedoara, cu aproximativ două săptămâni înainte de arestarea diplomatului venețian și de raportul „de sinteză” de la sfârșitul lui aprilie. Aceasta ne arată că lucrurile erau în egală măsură alunecoase și neclare de la vremea petrecerii lor, când Moldova se pregătea, de luni bune, să plătească primul ei tribut otoman cunoscut. Multe, dar nu toate, s-au schimbat însă în termen de nici un an prin victoria lui Ștefan cel Mare asupra lui Petru Aron.

Justo.

Copia duna hie de di postimp applic. data i Venetia. 1476. boni fovea
a. 2. 3. 4. da canale castelmo de la gonzata.

De novo abramo apy et bono et apya ruma p' che pax aucto est tunc in reali / 300 mperador. e. ca
d' uncho huius et p'napado ala curon. Assocciatione Venetianis et se torballo no rone. fua
in reali p'fuo mehan isto memo de dio. Ede quasto pena aucto et b. pade. na huius fua
dal caudate et se troue in Venetia. Etia mdoz de lo mperador et de vo. e. de huius. Et
al filo no venuto maffo et hie de qui. ala ma' illu' signata. da che se fua de Colom'p'ia
fua. p' quast aucto papu' papu' hie.

C'ome p' altrae loc' d'isti al t'ueho ha m'p'ia al Eignoz de hano. maffo al suo pulzo a. fido
e. l'aciatu' t'uto le famiglie. dal t'ito luago.

Et andoz le fua qual maclano del v'ila de matulm. et la l'aciatu' t'uto le famiglie. e. d'ist'ig'ato t'uto
et romo d'ist'ig'ato qual luago. et asa quassimo et v'ile. La f'ig'ha dal signoz de matulm ha
m'clata a. An' eignoz de mondiau. et de f'ito de la valacha. in quasto d'io al d'io t'ueho ha f'ua
cora b' suo natural huius f'ua t'uto ben et la m'clata quella g'ig'ora. Ep'ozna de novo. et no le
m'clata i al suo e'ozio. doue al t'ueo t'ute le altrae f'ua f'umone. scilicet.

Et no se fa m'ga m'clata de f'umo et labu' p'f'uctu' t'uta h'ila de matulm. ma d'io ap'oz'at'ua la f'ua
h'ila. p' andoz a. f'ua f'acimone de t'uta quella v'ila. Em'clata i papu' et m'p'ada.

Et t'ozna a. xxi. dal m'clata 300 dal f'ist'ore et b'ozalimo m'clata et t'ono m'clata. dal t'ueho al qual roma
p'ag'io. et una f'ista de canche de b'oz' b'oz' d'ist'ig'ati. Et qual m'clata. m'clata. in d'ist'ig'ato
quasto cora al ma' illu' o. la f'ua a. cl'om'ade p' uno t'ueho ha f'ua ap'oz. et Am'olo. de che da p'f'uo
a. m'clata p' al p'ing'ue de quello d'io q' d'io. Et andoz ap'oz. d'io et l'aciatu' ad'f'io. In quast ap'oz. d'io
d'io. et d'io qual f'ist'ore m'clata. et al t'ueho qual d'io. et d'io al p'ing'ue al p'ing'ue al t'ueho.

Et m'clata et b'oz' d'io. a. f'ist'ig'ate qual luago de m'clata. et p'f'ig'ato de la h'ig'ua al t'ueho.
Et p' quasto no v'ol' b' h'ig'ua f'ua m'clata la p'ua. p'ly v'ol' et se m'clata al f'ua p'oz. 300 f'ist'ore.

Et m'clata de p'f'uo et al p'ing'ue dal f'uo t'ueho. cora de quello Assocciatione et qual t'ueho cora
m'clata. cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

Et p' quasto cora venuto a. m'clata p' Al'aciatu' et b'oz' d'io. Et asi d'ist'ig'ati. La g'aciatu' cora et d'io
et p' g'io d'io. et t'ueho de b'oz' d'io. m'clata. et qual m'clata. cora cora. et m'clata b'oz' d'io.

ASM. - Arch. Duo. (Sforzesco)

Archivio di Stato di Milano, Achivio Ducale Sforzesco, Potenze Estere, Ungheria, cart. 650, 1456-28.04-I

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
<i>AARMSL</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
<i>AARPAD</i>	= „Analele Academiei Române”, seria II, București, 1879-1916
<i>AA.SS.</i>	= <i>Acta Sanctorum</i> , ed. Bollandisti, III ^a ediție, Paris 1863-1870
<i>AB</i>	= Arhivele Basarabiei
<i>ACNSAS</i>	= Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
<i>AE</i>	= L'Année Epigraphique, Paris
<i>AIR</i>	= Arhiva Istorică a României
<i>AIAC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
<i>AIIAI</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
<i>AIINC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
<i>AIIX</i>	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>ALIL</i>	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
<i>ALMA</i>	= <i>Archivum Latinitatis Medii Aevi</i> . Genève.
<i>AM</i>	= Arheologia Moldovei, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhiva Ministerului Afacerilor Externe
<i>AmAnthr</i>	= <i>American Anthropologist</i> , New Series, Published by Wiley on behalf of the American Anthropological Association
<i>AMM</i>	= <i>Acta Moldaviae Meridionalis</i> , Vaslui
<i>AMMB</i>	= Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași
<i>AMN</i>	= <i>Acta Musei Napocensis</i>
<i>AMR</i>	= Arhivele Militare Române
<i>AMS</i>	= Anuarul Muzeului din Suceava
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale, București
<i>ANC</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANG</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Galați
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale, Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
<i>ANR-Cluj</i>	= Arhivele Naționale, Cluj-Napoca
<i>ANR-Sibiu</i>	= Arhivele Naționale, Sibiu
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>ANRW</i>	= <i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i> , Berlin-New York
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANV</i>	= Arhivele Naționale, Vaslui
<i>AO</i>	= Arhivele Olteniei
<i>AP</i>	= <i>Analele Putnei</i>
<i>APH</i>	= <i>Acta Poloniae Historica</i> , Varșovia
<i>AqLeg</i>	= <i>Aquila Legionis. Cuadernos de Estudios sobre el Ejército Romano</i> , Salamanca
<i>AR</i>	= Arhiva Românească
<i>ArchM</i>	= Arhiva Moldaviae, Iași
<i>ArhGen</i>	= Arhiva Genealogică
„Arhiva”	= „Arhiva”. Organul Societății Științifice și Literare, Iași
<i>ArhMold</i>	= Arheologia Moldovei

- ASRR = Arhiva Societății Române de Radiodifuziune
AȘUI = Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
ATS = Ancient Textile Series, Oxbow Books, Oxford și Oakville
AUAIC = Arhiva Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
AUB = Analele Universității „București”
BA = *Biblioteca Ambrosiana*, Roma, Città Nuova Editrice
BAR = Biblioteca Academiei Române
BArchB = Bundesarchiv Berlin
BAR int. ser. = British Archaeological Reports, International Series
BBRF = Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR = Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI = Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
BCU-Iași = Biblioteca Centrală Universitară, Iași
BE = Bulletin Epigraphique
BF = Byzantinische Forschungen, Amsterdam
BJ = Bonner Jahrbücher, Bonn
BMI = Buletinul Monumentelor Istorice
BMIM = București. Materiale de istorie și muzeografie
BNB = Biblioteca Națională București
BNJ = Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BOR = Biserica Ortodoxă Română
BS = Balkan Studies
BSNR = Buletinul Societății Numismatice Române
ByzSlav = Byzantinoslavica
CA = Cercetări arheologice
CAI = Caiete de Antropologie Istoriceă
CartNova = *La ciudad de Carthago Nova 3: La documentación epigráfica*, Murcia
CB = Cahiers balkaniques
CBI = *Der römische Weihebezirk von Osterburken. Corpus des griechischen und lateinischer Beneficiärer – Inschriften des Römischen Reiches*, Stuttgart
CC = Codrul Cosminului, Suceava (ambele serii)
CCAR = Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, București
CCh = *Corpus Christianorum*, Turnhout
CChSG = *Corpus Christianorum. Series Graeca*
CCSL = *Corpus Christianorum Series Latina*, Turnhout, Brepols
CDM = *Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat*, București, vol. I-V; supl. I.
CDȚR = *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, București, vol. II-VIII, 1974-2006
Chiron = Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, 1971
CI = Cercetări istorice (ambele serii)
CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin
CL = Cercetări literare
CLRE = *Consuls of the Later Roman Empire*, eds. R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, Atlanta, 1987
CN = Cercetări Numismatice
CNA = Cronica Numismatică și Arheologică, București
CSCO = *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Louvain
CSEA = *Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis*, Roma, Città Nuova Editrice
CSEL = *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, Wien, De Gruyter
CSPAMI = Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Centrale, Pitești
CT = Columna lui Traian, București

- CTh* = *Codex Theodosianus*. Theodosiani, Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971
- Cv.L* = Convorbiri literare (ambele serii)
- „*Dacia*”, *N.S.* = Dacia. Nouvelle Série, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
- DGAS* = Direcția Generală a Arhivelor Statului
- DI* = Diplomatarium Italicum
- DIR* = *Documente privind istoria României*
- DIRRI* = *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*
- DOP* = Dumbarton Oaks Papers
- DTN* = *Din trecutul nostru*, Chișinău
- DRH* = *Documenta Romaniae Historica*
- EB* = *Études Balkaniques*
- EBPB* = *Études byzantines et post-byzantines*
- EDCS* = *Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby* (<http://www.manfredclauss.de/>)
- EDR* = *Epigraphic Database Roma* (<http://www.edr-edr.it/default/index.php>)
- EpigrAnat* = Epigraphica Anatolica, Münster
- ERAsturias* = F. Diego Santos, *Epigrafiă Romana de Asturias*, Oviedo, 1959.
- EuGeSta* = *Journal of Gender Studies in Antiquity*
- Gerión* = Gerión. Revista de Historia Antigua, Madrid
- GB* = Glasul Bisericii
- GCS* = *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller*, Leipzig, Hinrichs, 1897-1969
- GLK* = *Grammatici Latini Keil*
- HEp* = *Hispania Epigraphica*, Madrid
- „*Hierasus*” = *Hierasus*. Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Botoșani
- HM* = Heraldica Moldaviae, Chișinău
- HU* = Historia Urbana, Sibiu
- HUI* = Historia Universitatis Iassiensis, Iași
- IDR* = *Inscripțiile din Dacia romană*, Bucurști-Paris
- IDRE* = *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie*, I-II, Bucarest, 1996, 2000
- IGLN* = *Inscriptions grecques et latines de Novae*, Bordeaux
- IGLR* = *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976
- ILLPecs* = *Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften*, Pecs, 1991
- ILAlg* = *Inscriptions latines d'Algérie*, Paris
- ILB* = *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae*, Sofia, 1989
- ILD* = *Inscripții latine din Dacia*, București
- ILN* = *Inscriptions latines de Novae*, Poznan
- ILLPRON* = *Inscriptionum Lapidarium Latinarum Provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices*, Berlin, 1986
- ILS* = *Inscriptiones Latinae Selectae*, 1892
- IMS* = *Inscriptiones Moesiae Superioris*, Belgrad
- IN* = „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal Iași
- ISM* = *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, București, vol. I-III, 1983-1999
- JGO* = *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*
- JL* = Junimea literară
- JRS* = The Journal of Roman studies, London
- LR* = Limba română
- Lupa = *Ubi Erat Lupa* (<http://lupa.at/>)
- MA* = Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț

- MCA = Materiale și cercetări arheologice
 MEF = *Moldova în epoca feudalismului*, vol. I-XII, 1961-2012, Chișinău
 MEFRA = *Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité*, Roma
 MGH = *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi*, Berlin 1877-
 MI = Magazin istoric, București
 MIM = Materiale de istorie și muzeografie
 MM = Mitropolia Moldovei
 MMS = Mitropolia Moldovei și Sucevei
 MN = Muzeul Național, București
 MO = Mitropolia Olteniei
 MOF = Monitorul Oficial al României
 Navarro = M. Navarro Caballero, *Perfectissima femina. Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine*, Bordeaux, 2017.
 NBA = *Nuova Biblioteca Agostiniana*, Roma, Institutum Patristicum Augustinianum
 NDPAC = *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, I, A-E, 2e edizione, Marietti, 2006; III, P-Z, 2e edizione, Marietti, 2008
 NEH = Nouvelles études d'histoire
 OI = Opțiuni istoriografice, Iași
 OPEL = *Onomasticon provinciarum Europae latinarum*, vol. I-IV, Budapesta-Viena, 1994-2002
 PG = *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, ed. J.-P. Migne, Paris, 1886-1912
 PIR = *Prosopographia Imperii Romani. Saec. I.II.III*, editio altera, Berlin.
 PLRE = *Prosopography of the Later Roman Empire*, 3 vol., eds. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, and J. Morris, Cambridge, 1971-1992
 RA = Revista arhivelor
 RBAR = Revista Bibliotecii Academiei Române, București
 RC = Revista catolică
 RdI = Revista de istorie
 REByz = Revue des Études Byzantines
 RER = Revue des études roumaines
 RESEE = Revue des études Sud-Est européennes
 RGI = Revista Generală a Învățământului
 RHP = *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften*, Viena
 RHSEE = Revue historique de Sud-Est européen
 RI = Revista istorică (ambele serii)
 RIAF = Revista pentru istorie, arheologie și filologie
 RIB = *Roman Inscriptions of Britain*, Londra
 RIM = Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău
 RIR = Revista istorică română, București
 RIS = Revista de istorie socială, Iași
 RITL = Revista de istorie și teorie literară
 RIU = *Die römischen Inschriften Ungarns*, Budapesta
 RJMH = The Romanian Journal of Modern History, Iași
 RM = Revista muzeelor
 RMD = *Roman Military Diplomas*, Londra
 RMM = *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz
 RMM-MIA = Revista muzeelor și monumentelor, seria Monumente istorice și de artă
 RMR = Revista Medicală Română
 RRH = Revue roumaine d'histoire

<i>RRHA</i>	= Revue roumaine de l'histoire de l'art
<i>RRHA-BA</i>	= Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts
<i>RSIAB</i>	= Revista Societății istorice și arheologice bisericești, Chișinău
<i>Rsl</i>	= Romanoslavica
<i>SAHIR</i>	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
<i>SAI</i>	= Studii și Articole de Istorie
<i>SANIC</i>	= Serviciul Arhivelor Naționale Istorice Centrale
<i>SCB</i>	= Studii și cercetări de bibliologie
<i>SCh</i>	= <i>Sources Chrétiennes</i> , Paris
<i>SCIA</i>	= Studii și cercetări de istoria artei
<i>SCIM</i>	= Studii și cercetări de istorie medie
<i>SCIV/SCIVA</i>	= Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)
<i>SCN</i>	= Studii și Cercetări Numismatice, București
<i>SCȘI</i>	= Studii și cercetări științifice, Istorie
<i>SEER</i>	= The Slavonic and East European Review
<i>SHA</i>	= <i>Scriptores Historiae Augustae</i>
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIC</i>	= Studii și materiale de istorie contemporană, București
<i>SMIM</i>	= Studii și materiale de istorie medie, București
<i>SMIMod</i>	= Studii și materiale de istorie modernă, București
<i>SOF</i>	= Südost-Forschungen, München
<i>ST</i>	= Studii Teologice, București
<i>StAntArh</i>	= <i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Iași
<i>T&MBYZ</i>	= <i>Travaux et Mémoires du Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines</i>
<i>ThD</i>	= Thraco-Dacica, București
<i>TR</i>	= Transylvanian Review, Cluj-Napoca
<i>TV</i>	= Teologie și viața, Iași
<i>ZPE</i>	= Zeitschrift für Papyralogie und Epigraphik
<i>ZSL</i>	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde